

Беляева СПб., 2001. 13. Современное уголовное законодательство КНР. М., 2000. 14. Уголовный кодекс Республики Польша / Науч. ред. А.И. Лукашев, Н.Ф. Кузнецова: Пер. с польск. Д.А. Барилевич СПб., 2001. 15. Уголовный кодекс Испании / Под ред. и с пер. Н.Ф. Кузнецовой и Ф.М. Решетникова. М., 1998. 16. Уголовный закон Латвийской Республики: Пер. с лат. Минск, 1999. 17. Уголовный кодекс Республики Беларусь / Вступ. ст. Л.И. Лукашова, Э.Л. Саркисовой. 2-е изд., испр. и доп. Минск, 2001. 18. Уголовный кодекс Российской Федерации. М., 1996.

Надійшла до редколегії 29.08.05

О.В. Синегубов

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ

Конституція (Основний закон) України проголосила Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою (ст.1). Останні перетворення в політико-економічному житті України, зміна соціальних цінностей та орієнтирів зумовили вихід у системі суспільних пріоритетів на перше місце людини як особистості. Зокрема, згідно зі ст.3 Конституції України вищими соціальними цінностями визнається людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Тобто, всі інші блага, у тому числі й матеріальні, знаходяться в ієрархії соціальних пріоритетів нижче і є суспільними благами другого порядку. І саме такий підхід до місця і ролі людини та її внутрішнього (духовного) світу в системі соціальних цінностей відповідає міжнародним стандартам прав людини [12] та зумовлює необхідність їх повного та всебічного регулювання та охорони на галузевому рівні, насамперед нормами цивільного права.

Ці положення мають безпосереднє значення для органів внутрішніх справ України. Перш за все, вони дають підставу для визначення та розуміння їх головного призначення за сучасних умов – виконання найважливішого конституційного обов'язку держави: охорона та захист прав і свобод людини, створення безпечних умов життя.

Разом з тим органи внутрішніх справ виступають не тільки як суб'єкти, але й як об'єкти діяльності із забезпечення життєдіяльності суспільства, його окремих членів. Як і всім громадянам України, працівникам органів внутрішніх справ гарантується конституційне право на охорону їх особистих немайнових прав, особливо в процесі їхньої трудової діяльності.

У цій статті ми розглянемо особливості цивільно-правового захисту честі та гідності працівників міліції.

Стаття 1 Цивільного Кодексу (далі ЦК) УРСР 1963 р. передбачала відповідно до Основ цивільного законодавства Союзу РСР, які діяли до 1991 р., що у випадках, передбачених законом, кодекс регулює також інші особисті немайнові відносини. Іншими словами, виходячи зі змісту названої статті, цивільне право регулює по суті три види суспільних відносин: майнові; особисті немайнові, пов'язані з майновими; особисті немайнові, не пов'язані з майновими. Фактично регулювання особистих немайнових відносин, не пов'язаних з майновими, зводилося до норми ст.7 ЦК УРСР про захист честі і гідності.

Поява ст.7 в ЦК УРСР обумовлювалася тим, що по-перше, ця стаття не могла бути віднесена до жодної із спеціальних галузей права у зв'язку з відсутністю специфічних для цих галузей ознак; по-друге, поява цивільного права відбувалася на ґрунті приватного права, яке охоплювало всі випадки захисту інтересів особистості, що існували на тому чи іншому етапі розвитку цього права; по-третє, адміністративно-правовий і кримінальний правовий захист, що існував раніше, не міг забезпечити охорону інтересів особистості всебічно та ефективно.

Між тим поява цих статей спричинила дискусію щодо взаємозв'язку цивільного права та особистих немайнових відносин. Проблема галузевої належності особистих немайнових прав, не пов'язаних з майновими, давала підстави для дискусії протягом не одного десятка років.

В юридичній літературі висловлювалися різні думки з приводу можливості і необхідності включення особистих немайнових відносин до предмета цивільного права.

Нелегкий, більш ніж десятирічний, період підготовки та громадського обговорення третьої у XX ст. кодифікації цивільного права завершився прийняттям 16 січня 2003 р. нового Цивільного кодексу. В умовах політичного протистояння в Україні на рубежі тисячоліть марно було б сподіватися, що правові ідеї громадянського суспільства, складовою частиною якого є ринкова економіка, знайдуть своє повне втілення в новій цивільно-правовій кодифікації. Не зважаючи на це, прийняття нового ЦК навіть в існуючому вигляді, безумовно, є найбільш вагомим кроком на шляху демократичних перетворень за всі роки реформ в незалежній Україні.

В ЦК, як кодифікації приватного права, міститься великий потенціал для розвитку громадянського суспільства, ринкової економіки, підприємництва, стабілізації суспільства, міжнародної економічної інтеграції, розвитку всієї правової системи.

Абсолютно новим моментом цієї кодифікації став і підхід до особистих прав та особистих немайнових відносин. Введення Книги другої до структури ЦК є не лише суттєвою новелою цивільного законодавства, але й розвитком конституційного положення про пріоритетність людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки серед інших соціальних цінностей.

Вперше за всю історію національного цивільного законодавства офіційно визнано, що особисті немайнові правовідносини є не лише повноцінним предметом цивільно-правового регулювання нарівні з майновими відносинами, але й мають пріоритет перед останніми, оскільки задані першими при визначенні предмета цивільно-правового регулювання. Це певною мірою ставить крапку у давній суперечці відносно того, чи регулює цивільне право немайнові відносини, чи тільки охороняє у випадку їх порушення. Цивільний кодекс дає однозначну відповідь на це питання: цивільне право і регулює, і охороняє особисті немайнові правовідносини, які входять до його предмета, як частина правового статусу приватної особи [3, с.173].

Питання про честь та гідність працівників міліції – це насамперед питання про права людини, про їхнє реальне забезпечення. Цивільно-правове

поняття й тлумачення цих категорій припускає наявність правової норми, що відображає ці блага.

Для зручності правозастосування особисті немайнові права класифікують залежно від їх цільового призначення на:

а) особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи (глава 21 ЦК);

б) особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи (глава 22 ЦК).

Ст.297 глави 22 ЦК України закріплює за фізичними особами право на повагу гідності та честі.

Аналізуючи зміст цієї статті, доходимо висновку, що право на повагу до гідності та честі працівників міліції як фізичних осіб, складається з таких частин:

а) право на гідність та честь;

б) право на недоторканність гідності та честі;

в) право на захист гідності та честі у випадку порушення [3,с.199].

Перш ніж говорити про право на честь та гідність, треба визначити поняття честі та гідності.

Офіційно терміни «честь» та «гідність» чинне законодавство не роз'яснює, отже, ми повинні звертатися до цивільно-правової доктрини.

Поняття «честь» та «гідність» визначають близькі між собою моральні категорії. Розходження між ними лише в суб'єктивному та об'єктивному підході при оцінці цих якостей.

Честь і гідність розглядаються у тісному зв'язку між собою, бо вони ґрунтуються на соціальній оцінці. У поняттях честь та гідність розкривається одне й те саме явище, однак, розглянуте у різних площинах. Зрозуміло, ні та, ні інша оцінка не тільки не створюється правом, але й не визначається ним. Сдине, що право може зробити у цій сфері, – це сприяти забезпеченню належних умов формування суспільної оцінки. І якщо такі умови правом дійсно забезпечуються, то в межах, у яких самооцінка збігається з оцінкою суспільною, юридичний захист честі означає разом з тим і правову охорону гідності. Тільки в цьому сенсі й лише у визначених межах честь та гідність можуть трактуватися як юридично значимі явища, як певні суб'єктивні права [11, с.321].

Категорії честі й гідності визначають відношення до людини як вищої суспільної цінності.

При визначенні поняття честі розрізняють два аспекти – об'єктивний та суб'єктивний, особистий. Об'єктивна сторона полягає в оцінці суспільством діянь (поведінки) особи на основі загальноприйнятих критеріїв. Честь – це й суспільна оцінка суспільного визнання, і прагнення підтримати свою репутацію. Її зміст є соціальним, тобто не залежним від індивідуальної людини, а приналежним моральним принципам. Честь насамперед виступає як оціночна категорія, спрямована від суспільства до особистості.

Що ж стосується суб'єктивної, особистої сторони честі, то вона полягає в самооцінці своїх діянь (поведінки) на основі свого власного внутрішнього світогляду, здатності людини оцінювати свої вчинки, придушувати в собі егоїстичні, аморальні прагнення й наміри, здійснення яких в даному суспі-

льстві розцінювалося б як безчестя, і в його здатності діяти відповідно до прийнятих в цьому суспільстві моральних норм та правил.

Об'єктивно, честь – це думка інших про нашу цінність як особистості, а суб'єктивно наш страх перед цією думкою, – писав А. Шопенгауер [19, с.380].

Особиста сторона честі завжди нерозривна із соціальною, підкоряється їй обумовлюється останньою й робить на неї величезний вплив, тому що людина не може «ухилитися» від суджень оточуючих її людей, які оцінюють її вчинки, від суспільної думки.

В основі уявлення про честь лежить певний критерій моральності. В силу цього проявляється об'єктивний характер категорії честі. Честь є ніщо інше, як добра думка про нас інших людей, як писав Б. МанDEVІЛЬ [19, с.385]. Але не можна заперечувати можливості формування неправильної суспільної оцінки по відношенню до кого-небудь. Таким чином, честь є категорією, що відображає гідність індивіда у свідомості інших людей, суспільна його оцінка, позитивна репутація людини.

Отже, честь визначається як певна соціальна оцінка особистості, що формується у процесі суспільного життя, діяльності та спілкування людей та організацій і спирається на відповідні об'єктивні показники такі, як погляди, вчинки та інші явища суспільного життя.

Найбільшим чином честь працівника органів внутрішніх справ виявляється в єдності слова і справи. Честь обумовлює сумлінне виконання ним своїх громадських прав і обов'язків. Люди з загостреним почуттям честі вимогливі до себе, вони правдиві і справедливі, мужньо визнають свої помилки, прагнуть їх виправити і не допускають повторення, вони поважають себе й інших, враховують інтереси суспільства і не здатні чинити аморальні поступки.

Поряд із поняттям особистої честі існує поняття честі колективу. Така моральна характеристика службового колективу має глибокий практичний зміст. Вона «змушує» членів колективу, якщо вони дорожать ним, оцінювати свої дії за критеріями колективної честі [9, с.18].

Честь відіграє важливу роль у формуванні в працівників міліції професійної гордості за свій колектив, що має велике значення для морального зміцнення їхніх внутрішньо-колективних взаємозв'язків.

Важливою є й категорія гідності. Гідність людини як загально-філософська категорія та об'єкт цивільних правовідносин є доволі полісемантичним поняттям, під яким з одного боку розуміють моральну цінність людини як особистості, незалежно від її індивідуальних якостей та становища у суспільстві, та відповідно визнання за людиною зазначеної цінності (об'єктивний аспект), а з іншого боку – внутрішню самооцінку особою своїх якостей, усвідомлення своєї гідності як людини, представника певної соціальної групи, свого місця та ролі у вказаній соціальній групі та суспільстві (суб'єктивний аспект). Гідність не є природженою якістю людей, вона формується в процесі громадського життя і виступає як узагальнена моральна оцінка індивідуально-ділових якостей працівника. Той, хто думає, що може стати моральним, тільки міркуючи про моральність, – говорив Аристотель, – не може стати ним, поки гарні якості не виявляться в його вчинках [35, с.254]. Гідна людина перш за все добродесна, а чеснота – це уміння

зробити належний вчинок. Людина може вважати себе справедливою, тільки творячи справедливі справи, а інакше в неї немає для того достатніх підстав. У гідності, як у фокусі, відбитий індивідуальний рівень морального розвитку особистості. Оперуючи поняттям «особиста гідність», можна скласти характеристику морального образу конкретної особистості працівника. Особиста гідність поряд із моральним обов'язком, честю і совістю є конкретним проявом моральної самооцінки працівником органів внутрішніх справ відповідальності перед самим собою, колективом, вираженням морального права на поважливе ставлення до себе і себе до інших [9, с.15].

Чесць і гідність між собою мають нерозривний зв'язок в силу того, що в їхній основі лежить єдиний критерій моральності. Тим часом, незважаючи на нерозривний зв'язок, що існує між суспільною оцінкою особи та її самооцінкою, між честю й гідністю існують і розходження. Вони полягають у тому, що честь – об'єктивна суспільна властивість, а в гідності на передньому плані – суб'єктивний момент, самооцінка. Звідси можна зробити висновок, що гідність людини перебуває в певній залежності від її виховання, від внутрішнього духовного світу, особливостей її психічного складу.

Отже, ми визначились з поняттями честі та гідності працівників міліції, звідси можна визначити і сутність права на честь та гідність.

Право на гідність – це особисте немайнове право працівника міліції, як фізичної особи, на власну цінність як особистості, право на усвідомлення цієї цінності та усвідомлення значимості себе як особи, що відіграє певну соціальну роль у суспільному житті.

У свою чергу, право на честь – це особисте немайнове право працівника міліції на об'єктивну, повну та своєчасну оцінку його діянь (поведінки) по дотриманню морально-етичних та правових норм з боку суспільства, певної соціальної групи та окремих громадян, а також право на формування цієї оцінки та користування нею. Такою соціальною групою може бути як трудовий колектив працівника міліції, так і громадяни, з якими він спілкується під час виконання своїх службових обов'язків. Ця зовнішня об'єктивна оцінка працівника міліції громадянами в кінцевому результаті визначає відношення суспільства до правоохоронних органів.

Право на недоторканність гідності та честі працівників міліції полягає у забороні здійснювати будь-які дії, якими можуть бути порушені дані особисті немайнові права. Найбільш часто честь та гідність можуть порушуватись шляхом поширення недостовірної інформації. При цьому не важливо, яким способом поширюється інформація (усно, письмово, за допомогою творів мистецтва, за допомогою міміки, жестів та інших ustalених дій, за допомогою засобів масової інформації, за допомогою електронних комунікацій тощо). Основним є те, щоб дана інформація стосувалась певної особи, була викладена недостовірно та порушувала дані особисті немайнові права (ст.277 ЦК).

Однак, поширення інформації є найбільш поширеним, однак далеко не єдиним способом порушення гідності та честі.

Право на захист честі та гідності працівників міліції полягає в можливості у випадку порушення її недоторканності вимагати застосування способів захисту даного права. Поновлення чи визнання прав будь-якої кате-

горії працівників не відбувається автоматично. Для цього недостатньо факту усвідомлення особою, що її права порушені чи обмежені. Відновлення ущемленого статусу можливе тільки шляхом безпосереднього розгляду непорозумінь, які виникають з приводу застосування нормативних приписів чи з інших підстав.

Необхідність встановлення засад захисту особистого немайнового права зумовлена тим, що працівник міліції як звичайна фізична особа може зазнати певних перешкод при реалізації особистих немайнових прав, які можуть виражатись у вчиненні протиправних посягань з боку інших осіб. В цьому випадку фізична особа, на особисте немайнове право якої здійснено таке протиправне посягання, наділена правом захисту.

ЦК наділяє особу можливістю застосувати для захисту свого особистого немайнового права від протиправного посягання з боку інших осіб [3, с.178]:

а) загальні способи захисту, перелік та способи застосування яких встановлені главою 3 ЦК;

б) спеціальні способи захисту, які встановлюються конкретно для певної категорії прав, в цілому та для конкретного права зокрема.

Попри загальних способів захисту цивільних прав, що вказує на нібито їх універсальність щодо всіх категорій прав, не всі їх можна застосувати до захисту особистих немайнових прав, а лише з урахуванням специфіки відповідного права, способу його порушення та наслідків, що спричинило це порушення. Що стосується спеціальних способів захисту, то вони поділяються також на дві підгрупи:

а) ті, що можуть застосовуватися до всіх особистих немайнових прав (відновлення порушеного особистого немайнового права (ст.276 ЦК), спростування недостовірної інформації (ст.277 ЦК) та заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (ст.278 ЦК));

б) ті, що можуть застосовуватися тільки до певного особистого немайнового права.

При цьому особа має право застосувати як один з передбачених способів захисту, так і сукупність декількох способів захисту, незалежно від того, чи відносяться вони до загальних, чи до спеціальних. Головне, щоб застосування цього способу (способів) захисту відповідало змісту особистого немайнового права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення, а також забезпечувало ефективність даного захисту.

Як вже зазначалось честь, гідність та ділова репутація працівників міліції дуже часто порушуються шляхом опублікування неправдивої інформації. Враховуючи це, ст.277 ЦК регламентує два доволі поширених способи захисту особистих немайнових прав: 1) право на спростування неправдивої інформації; 2) право на відповідь.

Під правом на спростування мається на увазі право вимагати від особи, яка порушила особисте немайнове право фізичних осіб шляхом поширення недостовірної інформації, визнання цієї інформації неправдивою у формі, яка є ідентичною чи адекватною до форми поширення неправдивої інформації.

При застосуванні цього способу захисту ми можемо зіткнутися з рядом проблем: а) не має однаковості і у визначенні поняття «поширення інформації» в нормативних актах; б) також треба конкретно визначити саме поняття інформації, поширення якої порушує особисті немайнові права особи, та інші, наприклад, пов'язані з мережею Internet.

Право на відповідь є правом на висвітлення власної точки зору щодо поширеної інформації та обставин порушення особистого немайнового права.

Окрім спростування та відповіді, ст.277 ЦК містить згадку про ще один спосіб захисту особистих немайнових прав – визнання інформації такою, що не відповідає дійсності [3, с.181-182]. Мета застосування цього способу ідентична до мети спростування і полягає в тому, щоб повідомити реципієнтів про те, що попередньо поширена інформація є недостовірною. Однак спростування поширеної недостовірної інформації поширювачем є неможливим, оскільки особа, яка поширила інформацію, невідома. Це можливо, наприклад, у випадку, коли інформація поширена анонімно чи під псевдонімом. І тому для відновлення порушеного особистого права працівник міліції повинен звернутись до суду з вимогою визнати цю інформацію недостовірною. Процедурна реалізація цього способу захисту можлива шляхом подання фізичною особою, право якої порушено, заяви до суду про встановлення факту неправдивості цієї інформації в порядку окремого провадження для встановлення фактів, що мають юридичну силу. Застосування цього способу можливо також і у випадках, коли фізична особа, яка поширила недостовірну інформацію, померла, а юридична особа, яка повинна спростувати цю інформацію, ліквідована.

Крім передбачених в законі способів, суди інколи на практиці намагаються застосовувати і інші способи захисту особистих немайнових прав фізичних осіб, які не передбачені в законі. Одним з таких способів є примусове вибачення перед потерпілим за поширення недостовірної інформації. Однак застосування такого способу захисту не тільки не переслідує основну мету спростування – повідомлення про недостовірність поширеної інформації, але й глибоко суперечить конституційному праву на свободу своїх поглядів та переконань.

Досить поширеним засобом захисту особистих немайнових прав фізичних осіб є заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права. Сутність застосування даного способу зводиться до того, що у випадку порушення особистого немайнового права працівники міліції мають право вимагати припинити поширення інформації, якою здійснюється це порушення.

Відмінність заборони поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права, від спростування недостовірної інформації полягає не лише в меті застосування цих способів, але й у тому, що заборона поширення інформації може бути застосована і у випадку поширення інформації, незалежно від того, чи вона є недостовірною, чи абсолютно правдивою. Основним для застосування даного способу захисту є те, що ця інформація порушує особисті немайнові права фізичних осіб, і тому він може бути за-

стосований навіть у випадку дифамації (поширення правдивої інформації, яка порочить честь та гідність фізичної особи).

Цей засіб захисту орієнтований лише на застосування до масових поширень інформації, якою порушуються особи немайнові права. До таких масових поширень ЦК відносить публікації в газетах, книгах, розміщення цієї інформації в кінофільмах, телепередачах тощо.

Це були розглянуті загально-цивільні способи захисту особистих немайнових прав працівників міліції, зокрема честі та гідності, при цьому основним способом захисту ЦК визначає судовий.

З різних причин самі працівники органів, структур та підрозділів міліції можливостями такого цивільно-правового захисту користуються не повністю, що підриває принцип соціальної справедливості й негативно впливає на охорону правопорядку. Такими причинами, з одного боку, є незнання законодавчих актів, що захищають їх від злочинних посягань, неуважність до цієї проблеми керівників органів системи МВС, їх невимогливість до документального, юридично грамотного оформлення правопорушень щодо працівників. З іншого боку, напевне, проявляється десятиліттями вихованій стереотип поведінки, згідно з яким працівнику доводилось самому добиватись справедливості. Деякі особи свідомо не бажають втягуватись у тривалу боротьбу за відновлення справедливості, передбачаючи, з якими складнощами вони зустрінуться у вищих органах, у прокуратурі і в суді, і скільки це забере у них моральних і фізичних сил. Такий стан правової захищеності працівників міліції є незадовільним, тим більше, що такий захист є одним з факторів, які забезпечують ефективність та безпеку правоохоронної діяльності.

Можна зробити цілком логічний висновок – сучасний стан правового захисту працівників міліції, до якого також входить і цивільно-правовий захист, потребує негайного комплексного вдосконалення, оскільки реальний правовий захист працівників міліції передбачає надання їм реальних гарантій щодо відновлення статусу (правового, соціального), в якому вони перебували до порушення певних прав чи законних інтересів.

Зміст правового захисту працівників міліції не можна зводити тільки до нормативного забезпечення реалізації і захисту прав та обов'язків. Подібний підхід був би ефективним для процесу безперешкодної реалізації прав та обов'язків, тобто мав би превентивне значення, а у разі виникнення перешкоди для їх реалізації чи необхідного захисту ці норми права виступають як «права на правовий захист» [16, с.109-110].

В умовах, коли йде, з одного боку, розвиток процесів гуманізації соціально-правових інститутів суспільства, розширення правових гарантій прав захисту прав громадян, а з іншого – спостерігається зростання негативних явищ в стані правопорядку в країні, важливості набуває проблема наукового забезпечення функціонування правоохоронних органів і, в першу чергу, міліції.

Крім цього, простежується певний взаємозв'язок між станом правової захищеності працівників міліції і ефективністю виконання покладених на них завдань, а у кінцевому підсумку – рівнем забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів громадян.

Належний правовий захист працівника міліції передбачає надання йому можливості поновлення стану, в якому він перебував до порушення його прав, покладення краю діям, які порушують його права чи створюють загрозу їх порушення, визнання недійсними актів державного органу місцевого самоврядування, інших організацій, установ щодо згаданих працівників, якщо вони прийняті з порушенням чинного законодавства України, самозахисту своїх прав у передбачених законом випадках, відшкодування збитків, компенсації моральної шкоди, заподіяної працівникові протиправними діями тощо [8, с.333].

Цей факт свідчить про необхідність подальшого дослідження проблеми правового регулювання особистих немайнових прав працівників міліції. Особливо, коли такі порушення відбуваються в період формування правової демократичної держави, в якому особисті права людини повинні стояти на першому місці.

Список літератури: 1. Конституція України // Відомості Верховної Ради. 1996. № 30. 2. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради. 2003. №№ 40-44. 3. Цивільний кодекс України: Коментар. Видання друге із змінами за станом на 15 січня 2004 р. Х., 2004. 4. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради УРСР. 1963. № 30 (з наступними змінами та доповненнями). 5. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України // Відомості Верховної Ради України. 1993. №1. 6. Про інформацію: Закон України // Відомості Верховної Ради України. 1992. №48. 7. Про застосування судами законодавства, що регулює захист честі, гідності і ділової репутації громадян та організацій: Постанова Пленуму Верховного Суду України №7 від 28.09.1990 р. // Електронна база «Инфоиск: Законодательство Украины». 8. Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України. Х., 1998. 9. Бандурка О.М. Професійна етика працівника органів внутрішніх справ: Навч. посібник. Х., 2001. 10. Бандурка О.М., Тюрина В.О., Федоренко О.І. Основи психології та педагогіки: Підручник. Х., 2003. 11. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я. М. Шевченко; Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. К., 2003. 12. Международная защита прав и свобод человека: Сб. документов / Составил Г.М. Мелков. М., 1990. 13. Ануфрієв М.І. Управлінські шляхи зміцнення дисципліни в органах внутрішніх справ (соціолого-правові аспекти): дис. канд. юрид. наук: (12. 00.07). МВС України. Х., 1998. 14. Стародубцев А.А. Організаційно-правові питання діяльності інспекції з особового складу щодо зміцнення законності і дисципліни в органах внутрішніх справ: дис. канд. юрид. наук: (12. 00.07). Х., 1999. 15. Синявська О.Ю. Засоби забезпечення службової дисципліни в органах внутрішніх справ України (організаційно-правові питання): дис. канд. юрид. наук: (12. 00.07); Ун-т внутр. справ. Х., 2001. 16. Лапка О. Правовий захист працівників органів внутрішніх справ: визначення його поняття // Право України. 2000. № 9. 17. Лапка О. Соціально-правовий захист працівників міліції // Право України. 2000. № 4. 18. Стефанчук Р. Окремі питання цивільно-правового регулювання захисту честі, гідності та ділової репутації // Право України. 1999. № 10. 19. Разум сердца: Мир нравственности в высказываниях и афоризмах / Сост. В.Н. Назаров, Г.П. Сидоров. М., 1989. 20. Великий тлумачний словник сучасної Української мови / Укладач і головн. ред. В.Т. Бусел. К., 2001.

Надійшла до редколегії 10.11.05